

Галина МАЦЮК

Львівський національний університет ім. Івана Франка

Вплив ідеології на мову, мовознавство і мовознавців: штрихи до образу українського суспільства першої третьої ХХ ст.

Зазначена проблема є об'єктом міждисциплінарного аналізу, її досліджують історики (О. Субтельний, С. Кульчицький, Г. Єфіменко та ін.), культурологи (І. Дзюба), мовознавці (Ю. Шевельов, М. Жовтобрюх, С. Бевзенко та ін.). Як вирішувалося мовне питання на політичному і законодавчому рівнях в 1917–1922 рр., коли влада переходила із рук в руки різних політичних сил? Що відбувалося в період з 1922 р., коли УСРР увійшла в склад СРСР? У чому полягала справжня сутність українізації? Хто конкретно формував лінгвістичне знання? Чому радянська влада вдалася до знищення української лінгвістичної науки шляхом дискредитації та репресій мовознавців? Відповіді на ці та інші запитання сприяють поглибленню теорії соціолінгвістики про взаємодію ідеології та мови в українському суспільстві першої третьої минулого століття.

Теоретичну базу аналізу становлять: а) праці істориків про українське національне відродження в 1917–1922 рр. та роль ідеології в перебігу культурних процесів з 1922 р. (С. Кульчицький, М. Попович, О. Субтельний та ін.); б) положення теорії Празької лінгвістичної школи про свідомий вплив на розвиток мови (Б. Гавранек, Й. Вахек, Я. Мукаржовський та ін.); в) праці з історії українського мовознавства про еволюцію ідей, методи аналізу мови і зв'язок українського мовознавства з європейським контекстом (С. Бевзенко, Л. Булаховський, М. Жовтобрюх, О. Горбач та ін.); г) праці з історії соціолінгвістики (О. Даниленко, Л. Масенко, Г. Мацюк та ін.).

У джерельну базу увійшли нові тексти, які розкривають дискурси влади (це ті джерела, які ще не опрацьовані з погляду предметної сфери соціолінгвістики), а також праці українських мовознавців окресленого періоду, які ілюструють тематику і методологію лінгвістичного аналізу.

1. Політичний і законодавчий рівні вирішення мовного питання в контексті ідеології національного відродження в 1917–1922 рр.

Після жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р. українському дискурсі постали нові концепти: „автономія”, „розбудова незалежної держави”, „відродження національного життя”, „національне питання”, „українізація освіти”, „українізація війська”. Суспільство шукало нові ціннісні орієнтири – погляди, ідеї, переконання, ширше – нову ідеологію, її визнавала велика кількість людей, об’єднана навколо нових гасел про самостійну і незалежну державність.¹

У 1917–1922 рр. різні уряди, які приходили до влади, видавали закони, що стосувалися державного будівництва незалежної України, в тому числі національного та мовного питань. Серед документів були ті, що законодавчо врегульовували мовний вжиток, особливо чутливий після століть російщення („обрусення”) і заборон української мови. Використані в статті нові документи, опубліковані в збірнику „Національні відносини в Україні у XX ст.”², дозволяють встановити перебіг подій 1917–1922 рр. з огляду на комунікацію різних політичних акторів з українським суспільством чи російськими політичними силами в Петрограді.

У травні 1917 р. Перший військовий з’їзд проголосив автономію України, сформулювавши серед завдань українізацію освіти та армії.³ До Тимчасового уряду ці вимоги донесли члени делегації від Української Центральної ради (В. Винниченко, С. Єфремов, Д. Корбенко та ін.) як уповноважені цього представницького органу організованої української демократії. Обґрунтувавши ідею автономії України, делегати вказали на новий статус української мови не тільки як мови вивчення, але і мови навчання в початковій, середній та вищій школі.⁴ Дуже швидко ці вимоги повторили Резолюції Першого Всеукраїнського селянського з’їзду (28 травня – 2 червня 1917 р.) та Резолюція третього всеукраїнського військового з’їзду (20 жовтня – 1 листопада 1919 р.), на якому йшлося про українізацію українського війська та Чорноморського флоту.⁵

¹ Погляди на об’єднавчу роль ідеології відстоювали Т. Парсонс, Ф. Фукуяма, Є. Вятр, Д. Істон та Д. Белл, який наголошував на мобілізаційному аспекті ідеології як „переведенні ідей у соціальні дії”: *Ідеологія* [в:] *Енциклопедичний словник з державного управління*, Київ 2010, с. 267.

² *Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів*, Київ 1994.

³ *Постанова Першого військового з’їзду про автономію України, про відношення до Центральної Ради та про українізацію освіти і армії*” від 5–8 травня 1917р. [в:] *Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів*, Київ 1994, с. 30–31.

⁴ *Заява делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду і Виконавчому комітетові рад щодо автономії України* [в:] *Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів*, Київ 1994, с. 32–38.

⁵ *Ibidem*, с. 38.

III Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. засвідчив, що вона веде комунікацію з українцями і світом від імені Української Народної Республіки (цей термін на позначення самостійної держави почав вживатися саме в цьому документі). Універсал проголошував не тільки про нову роль української мови, але і розкривав застосування „місцевих” мов у комунікації з установами, відзначаючи, що „народи великоруський, єврейський, польський та інші” в Україні мають отримати „національно-персональну автономію”.⁶ Отже, питання про функції і статус мов меншин політики почали вирішувати в правовому полі.

У грудні 1917 р. у комунікацію вступили російські більшовики, які не визнали автономії України, розглядали Українську Республіку як частину Російської республіки, хоча як політична сила вони ще не мали підтримки серед населення.⁷ У відповідь вийшов IV Універсал Центральної Ради від 9 січня 1918 р. із вказівкою про те, що „Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною вільною суверенною державою українського народу”.⁸

„Закон Української Центральної Ради про державну мову” вийшов 24 березня 1918 р. Документ утверджував нові функції української мови в суспільстві: це мова не тільки освіти, але всього громадського простору та діловодства. Крім окресленої сфери вживання державної мови, закон формулював санкції за невиконання приписів.⁹ Оскільки в Україні не було не тільки освітніх кадрів, але й інфраструктури, яка б відповідала проголошеним завданням, подібні завдання актуалізовували потребу розвитку гуманітарних знань і зокрема мовознавства.

„Закон Української держави про обов’язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах” Павло Скоропадський підписав 1 серпня 1918 р.¹⁰ Витяги із законів про створення навчальних закладів, зокрема Київського державного українського університету, Кам’янець-Подільського державного українського університету, про заснування кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському університетах (мова йшла про кафедри історії України, історії української мови та історії українського письменства на історико-філологічних факультетах) передбачали функцію української мови як мови викладання. „Закон Української Держави про заснування Української академії наук” від 14 листопада 1918 р. ілюстрував державну потребу в розвитку української науки і формував перспективу розвитку майбутнього академічного мовознавства.¹¹

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Резолюція I Всеукраїнського з’їзду Рад про організацію влади на Україні і про самовизначення України* [в:] *Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів*, Київ 1994, с. 64–66.

⁸ *Ibidem*, с. 69.

⁹ *Ibidem*, с. 76.

¹⁰ *Ibidem*, с. 79–80.

¹¹ *Ibidem*, с. 87.

Варто зазначити, що після відомого акту Злуки вийшов і „Закон Західно-української Народної Республіки про мови на її території” від 15 лютого 1919 р., який проголошував, що в Західній області Української Народної Республіки державною мовою є українська, її вживають у внутрішньому житті, у переговорах з іншими державами та в уряді. Закон передбачав розвиток мов національних меншин у писемній та усній формах (у тексті використано термін „меншостей”).¹²

Ще один політичний актор – Українська комуністична партія – в національному питанні виходив із ленінського принципу самовизначення націй і „для розвою комуністичної революції на Україні” теж сформулював завдання розвитку „урядової української мови по всіх радянських установах при забезпеченні прав націй меншостей – російської, жидівської і польської на основі принципу рівноправності”.¹³

Отже, кожна політична сила, яка приходила до влади, не оминала національне питання і в тому числі мовне. Потреба освіти українською мовою на рівні початкової, середньої і вищої школи, важливість нових підручників і літератури українською мовою створювали серйозний запит на наукову та навчальну літературу, яка мала б обслуговувати ці функції, але яку українським науковцям треба було ще створити в складних умовах розрухи, голоду і військових дій.

Українська Народна Республіка не змогла втримати незалежність: в Україну прийшла майже мільйонна більшовицька армія під керівництвом Л. Троцького, але УНР проілюструвала волю українців до власної держави і показала важливість мовного питання для незалежності. За вимогою подібних цінностей поставала ідеологія національного державотворення, яка спонукала до впровадження української мови в діловодство, освіті та армії, визначила увагу до розвитку мов меншин. Перед філологами вперше постало питання про обслуговування нових функцій української мови в суспільстві, а звідси розвитку теорії мовознавства і прикладних досліджень, які розпочала створена в 1918 р. Всеукраїнська академія наук.

2. Ідеологія радянського будівництва (з 1922 р.) і мовне питання

Після подій 1917–1922 рр. більшовики змушені були враховувати прагнення українців до національного відродження в незалежній державі, тому вони творили, як зазначає М. Попович, „формально незалежну Червону Україну”.¹⁴

¹² *Ibidem*, с. 92.

¹³ З програми Української комуністичної партії. Від 22–25 січня 1920 р. [в:] *Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів*, Київ 1994, с. 95.

¹⁴ М. Попович, *Нарис історії культури України*, Київ 1998, с. 572.

В. Ленін розумів більшовицьку революцію 1917 р. як передумову до світової революції, тому він виступив противником російського шовінізму на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. і на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р., вказуючи на помилки партії у практиці національної політики: партійні керівники все ще мають великодержавні погляди, не розуміють потреб інших народів, термін *комунізм* не може прикривати поняття “великоруський шовінізм”.

У тезах щодо України, які були прийняті не пізніше 21 листопада 1919 р., Ленін зазначив актуальність мовного питання для досягнення цілей радвлади: „1. Величайшая осторожность в отношении к националистским традициям, строжайшее соблюдение равенства украинского языка и культуры, обязательство изучать украинский язык для всех долж[ностных] лиц и т[ак] д[алее] и т[ому] п[одобное]”.¹⁵

У руслі цих постанов Резолюція листопадового Пленуму ЦК РКП(б) в 1919 р. „Про радянську владу на Україні” доносила про обов'язок всіх членів партії сприяти вільному розвитку української мови та культури.

З 1920 р. партія декларувала укорінення радянської ідеології в національне життя шляхом формування партійних керівників з місцевих партійних кадрів (не дивно, що виступи більшовиків, як це ілюструють збережені тексти М. Скрипника чи В. Затонського, завжди містили статистичні показники за роками про національний склад представників кожної гілки влади), а також за допомогою „злиття” міста та села, причому для здійснення своєї місії пролетаріат мав вивчити українську мову як рідну мову села. Більшовики втілювали в життя програму не тільки економічну, але й ідеологічну, що передбачала політичну та культурну складові.

Документи свідчать про дотримання ленінського підходу до національного будівництва і в матеріалах Резолюції X з'їзду ЦК РКП(б) „Про чергові завдання партії у національному питанні” (1921), бо вона теж засуджувала великодержавний і місцевий націоналізм, стверджуючи, що розвиток кожної з радянських республік мав відбуватися рідною мовою.

У квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) учасники розглянули питання про національно-державне будівництво в СРСР. У центрі уваги знову поставала боротьба з великодержавним ухилом та місцевим націоналізмом. Ленін не був присутній через хворобу, але його лист „До питання про національності або про „автономізацію”, адресований партії, оприлюднили на нараді представників делегацій XII з'їзду РКП(б). Сталін виступав із доповіддю з національного питання, у ній прозвучала ідея майбутньої коренізації, щодо українського контексту – українізації. Потребу такого курсу зумовлювала партійна мета: „для

¹⁵ Проект тезисов ЦК РКП(б) о политике на Украине [в:] В. **Ленин**, *Неизвестные документы (1891-1922)*, <http://leninism.su/works/99-v-i-lenin-neizvestnye-dokumenty-1891-1922/3648-proekt-tezisyov-czk-rkp-b-o-politike-na-ukraine.html> [22.12.2017].

того, щоб Радянська влада стала і для іншонаціонального селянства рідною, необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього”.¹⁶

Партійні документи ілюструють комунікацію *виконавча влада – суспільство*. Її відображали: Постанова ВУЦВК „Про застосування у всіх установах української мови нарівні з великоросійською” (від 21 лютого 1920 р.), Декрет РНК УСРР „Про заходи в справі українізації навчально-виховних і культурно-просвітніх установ” (від 17 липня 1923 р.), Постанова ВУЦВК та РНК УСРР „Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови” (від 1 серпня 1923 р.).

Політичними акторами в обговоренні і вирішенні питань українізації були установи та керівні партійні діячі: а) Комісія Політбюро ЦК КП(б)У з українізації, очолював секретар ЦК КП(б)У В. Затонський, б) Центральна комісія українізації радянського апарату при Раді Народних Комісарів УССР (на чолі з В. Чубарем), в) Народний комісаріат освіти, який відігравав вирішальну у втіленні ідей українізації, г) партійні високопосадовці: Г. Гринько, В. Затонський, О. Шумський чи М. Скрипник.¹⁷

Безальтернативний підхід партії до сутності національної політики виявляє теза про роль нової ідеології: „Або Україна буде радянською, або її (України) зовсім не буде”, – так писав В. Затонський, народний комісар освіти після М. Скрипника.¹⁸ Цей новий образ радянської України на рівні теорії формувався під впливом комуністичної ідеології, яка проповідувала рівність, свободу і братерство, а на практиці означала відсутність права людини на приватну власність, домінування держави в економічних питаннях, колгоспи, радгоспи (а не власні господарства), монополізацію освіти, заборону вивчення релігії тощо.

Партійні документи, скеровані на вирішення мовного питання: а) постанова ВУЦВК і РНК УСРР „Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” від 1 серпня 1923 р.; б) „Доповідь голови раднаркому УСРР В. Чубаря на пленумі ЦК КП(б)У про українізацію” 6–8 жовтня 1924 р.; в) „Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату” від 30 квітня 1925 р.; г) „Про практичні заходи щодо українізації радянського апарату” від 16 липня 1925 р.; г) постанова Центральної всеукраїнської комісії українізації від 15 грудня 1925 р. „Про порядок заведення на території УСРР вивісок, бланків, штампів, етикеток українською мовою” та ін. Збереглися виступи партійних керівників про виконання національного питання взагалі (як В. Затонського чи М. Скрипника) та про результати українізації зокрема.¹⁹

¹⁶ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчёт, Москва 1968, с. 482.

¹⁷ О. Антонюк, *Етнополітика в Україні: історія і сучасний стан*, „Український історичний журнал”, № 4, 1999, с. 16.

¹⁸ В. Затонський, *Національна проблема на Україні*, Харків 1927, с. 4.

¹⁹ Доповідна записка Центральної всеукраїнської комісії українізації радянського апарату при РНК УСРР президії Центрального всеукраїнського комітету про стан українізації

У документах українізація постає як шлях вирішення національної політики більшовиків, які мали за мету комуністичне будівництво: нова влада розширювала соціальну базу свого режиму, досягаючи взаємодії робітників і селян, а через лозунги про українську мову намагаючись зробити новий лад привабливим в очах українців.

За терміном *українізація* логічно закріпити визначення одного із учасників цього процесу В. Затонського. *Українізація* – це „а) Зміцнення УСРР, як державного організму, що є складовою частиною Союзу Радянських республік; б) Опанування мови та вивчення місцевих умов; в) Партійне керівництво українською культурою. Керувати можна тільки в процесі безпосереднього ужитку в роботі. Не можна керувати, якщо культуру будувати чужими руками, не більшовицькими руками; г) Добір, більшовицьке виховання та втягнення в роботу українців (насамперед із робітників і селян)”.²⁰ Виникає перше запитання, чи на практиці процес українізації був таким однозначним і таким важливим для нової влади, як про це свідчать партійні документи? Відповіді сприяють нові джерела. Так, С. Кульчицький у праці „Утворення СРСР: нові погляди” (2007) наводить лист Й. Сталіна від 22 вересня 1922 р. до В. Леніна. У листі **постає приховане від інших бачення національної політики – це „гра” в незалежність, яку приймають за чисту монету більшовики на місцях. Див. пояснення Сталіна:**

„За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли **молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведеного в життя букви конституції незалежних республік**”.²¹

Виникає і друге запитання про те, як розуміли українізацію партійні високосадовці? І тут допомагають збережені тексти промов політичних лідерів. Наприклад, М. Скрипник, вірний соратник В. Леніна, свято вірив в українізацію як комуністичну національну політику. Це був той більшовик, який за 10 років праці на втілення ідей українізації досягнув результатів у розвитку функцій української мови і її ролі в суспільстві (освіті, державному апараті,

радянського апарату” (не пізніше 14 серпня 1926 р.) [в:] *Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів*, Київ 1994, с. 156–158.

²⁰ В. Затонський, *Op. cit.*, с. 22–23.

²¹ С. Кульчицький, *Утворення СРСР: нові погляди* [в:] „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць”, вип. 15, Львів 2006–2007, с. 694.

книговиданні).²² Основна ідея його виступів – боротьба з великодержавним шовінізмом за виконання курсу партії, який теоретично обґрунтований в працях Леніна, реалізація культурної політики партії в Україні заради руху до соціалізму не тільки пролетаріату, але і селянства (якщо забрати догматичні положення залишиться робота на реалізацію функцій української мови після століть русифікації).

Він розумів українську мову як засіб комунікації в новому суспільстві (тобто УСРР) під впливом ленінської національної політики, про яку він стверджував на всіх партійних нарадах різного рівня. У промові „Від постанов до діла в національній політиці” на XI з’їзді РКП(б) 1922 р. в Москві М. Скрипник критикує тих російських більшовиків, які продовжують працювати під старим імперським гаслом „єдина неподільна Росія”, яке, на його думку, вже не відповідає сутності національної політики молодій державі, яку намітила вже згадана Резолюція листопадового Пленуму ЦК РКП(б) 1919 р., формулюючи сприяння розвитку української мови та культури.

У виступі на четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей в Москві в червні 1922 р. М. Скрипник викриває перекручення в реалізації національного питання, обґрунтовує важливість мовного питання для пролетаріату і селянства, підкреслює необхідність вивчення української мови робітниками, бо вони як передовий клас мають вести українське селянство до соціалізму.²³

М. Скрипник вимагав розвитку культурної політики і щодо тих українців, які проживали за межами радянської України. На XII з’їзді РКП(б) в 1923 р. він обґрунтовує потребу відповідності культурної і партійної роботи ленінському курсу національної політики (доповідь „Проти бухгалтерії в національному питанні”). Скрипник не боявся сказати, що практика партійного життя в республіках, прийнята більшовиками, не відповідає ленінській теорії. Він щоразу нагадував, що в СРСР українці проживають не тільки на території УСРР, але і в РСФРР, де на 7 млн. українського населення було тільки 500 шкіл та 2 технікуми, що в партійній роботі великодержавний шовінізм непоборений, тому лінія, накреслена Леніним, не виконується.

Розглянуті приклади дозволяють вважати, що партійні документи про українізацію – це обов’язковий формальний рівень комунікації про вирішення національного питання. Бо з уже згаданого листа Сталіна до Леніна українізація постає як „гра” між більшовиками центру і більшовиками з національних республік. Промови ж М. Скрипника як учасника і керівника цього процесу в українському суспільстві теж виявляють постійні труднощі у практиці реалізації приписів партії в реальному житті.

²² О. Субтельний, *Історія України* <http://studentbooks.com.ua/content/view/447/49/1/3/> [22.12.2017].

²³ М. Скрипник, *Про справу Султан-Галієва* [в:] М. Скрипник, *Статті і промови з національного питання*, упоряд. І. Кошелівця, Мюнхен 1974, с. 38.

Виникає питання і про те, як українізацію сприймало суспільство? Нові опубліковані архівні джерела свідчать, що воно, якраз, добре зрозуміло саме зміст, а не форму процесу. Приміром, один із співробітників народного комісаріату освіти УСРР В.І. Баланін вважав, що **„українізація – це грандіозна провокація, за допомогою якої виявляються ті елементи, які співчують українському рухові”**.²⁴

У 1927 р. влада почала стежити за українською інтелігенцією, збереглися секретні донесення інформантів спеціальної установи – Державного політичного управління, тобто відомства державної безпеки, або створеної більшовиками однієї із найпотужніших у світі спецслужб, яка через інформаторів слідувала і фіксувала висловлені думки, збираючи в такий спосіб відомості про розмови, зустрічі і листування. Так влада формувала матеріал про „контреволюцію”, іншими словами – про український національний рух, для майбутнього тотального знищення сільської та міської інтелігенції в 1929 р. Див. витяги із секретних донесень інформантів про сприйняття українізації в суспільстві.

- „Шиманович об украинизации. Профессор Шиманович по поводу украинизации говорит: Москва против украинизации, боится ее и хочет колонизировать Украину. Уже начинают наступать на боротьбистов, которые безоговорочно и до конца проводили украинизацию”.²⁵
- „Сов. власть, проводя украинизацию, впадает в крупнейшую ошибку. В процессе украинизации (...) развиваются украинские националистические настроения, рост которых неизбежно поведет через 2–3 года к полному отделению Украины от России”(Информатор Горожанин про „Национальный вопрос в киевских вузах”).²⁶
- „В правых (...) кругах г. Одессы наблюдается недовольство замедлением темпа украинизации. Такое же недовольство замечено в связи с тем, что посылаемые в местную газету „Известия” статьи и заметки на украинском языке либо вовсе не печатаются, либо переводятся на русский язык”.²⁷
- „Украинизация суда и адвокатура. Циркуляр НКЮ, предлагающий судам вести с 1 октября все производство на украинском языке, создал панику в среде адвокатов. Старые адвокаты из числа „знаменитостей” раньше не верили, что суд будет украинизирован и теперь не могут представить, как они дальше будут работать, не владея украинским языком. Некоторые считают украинизацию суда несерьезным делом. „Украинизация не страшна, будет лишь одна бутафория: можно сказать два-три слова по-украински,

²⁴ В. Даниленко, *Політичний контроль духовного життя в Україні 1920 років* [в:] В. Даниленко, *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу УСРР 1927–1929 рр.*, Київ 2012, с. 23.

²⁵ *Ibidem*, с. 62.

²⁶ *Ibidem*, с. 63.

²⁷ *Ibidem*, с.111.

а остальное по-русски, и все будет прекрасно” (Ковский)”.²⁸ За цим донесенням поставав декларативний характер проведення українізації, оскільки навіть в 1927 р., у час написання цього доносу, були прошарки населення, які не вірили в її реалізацію.

- „Так, например, профессор Дидусенко говорит: „Ведется наступление на украинские круги и вообще на все украинство. Вместо украинизации стараются ослабить украинские силы (...). Теперь началась ревизия Академии Наук с целью дискредитации украинских ученых””.²⁹ Проглядалася інша сутність українізації, яка заставляє в діях влади вбачати певні загрози.

Ці та подібні приклади про розуміння українізації в суспільстві переконують, що документально більшовики створили українізацію як втілення радянської національної політики, але був і зміст цього процесу – на практиці далеко не такий однозначний у владі і в суспільстві, як в опублікованих партдокументах.

І все ж результати українізації були. Про них зазначає О. Субтельний: М. Скрипник один із небагатьох українських комуністів мав найбільший вплив на реалізацію партійних планів щодо політики українізації як Народний комісар освіти в 1923–1929 рр. Завдяки його діяльності 80% середньої школи, і 30 % вищої освіти були охоплені вивченням української мови і навчанням українською мовою. Брак спеціалістів був очевидним: працювало всього 45 тис. україномовних учителів, а потрібно – 100000.³⁰

Отже, зміст стратегічного наративу „українізація”, засвідчений документами більшовицької влади (до згортання цього процесу в 1929 р.), теж визначав потребу формування лінгвістичного знання про українську мову та мови меншин для пролетаріату, селянства чи партійного керівництва, зумовлюючи перспективи створення нових напрямів дослідження мови в теоретичних і прикладних дослідженнях науковців, насамперед тих, що були пов’язані з Академією наук.

3. Напрями мовознавчих досліджень і їхній розвиток до 1928 р.

Від 1917 р. українська мова отримала нову для себе функцію засобу комунікації в суспільстві. *Офіційно-державне значення української літературної мови* (так назвав її статус В. Ганцов у 1925 р.) вперше робив дослідження мови соціально замовленим. Авторами мовознавчих досліджень стали науковці, які працювали в Академії та університетах.³¹

²⁸ *Ibidem*, с. 199.

²⁹ *Ibidem*, с. 277.

³⁰ О. Субтельний, *Op. cit.*, <http://studentbooks.com.ua/content/view/447/49/1/3/> [22.12.2017].

³¹ Г. Мацюк, *До витоків соціолінгвістики: соціологічний напрям у мовознавстві*, Львів 2008, с. 256–266.

У Всеукраїнській академії наук, створеній у 1918 р. (Київ) був Історико-Філологічний Відділ та його підрозділи: Комісія для складання словника української живої мови, Правописно-термінологічна комісія, Комісія для складання історичного словника української мови, у 1921 р. створено Інститут української наукової мови, який розробляв наукову термінологію та правописні норми. Лінгвістичне знання успішно розвивалося до 1928 р., бо саме до цього часу Академія зберігала автономію від політичної влади³², далі розпочалася ідеологізація гуманітарних дисциплін, яка закінчилася ліквідацією отриманих результатів і самих мовознавців.

Однак були партійні діячі, які мали стосунок до ідей чи продукції Академії і швидше. Наприклад, В. Затонський на початку 1923 р. виступив проти засад розвитку української літературної мови, які запропонувала Всеукраїнська академія наук, бо, мовляв, вони брали за основу галицький діалект. Він формально був симпатиком теорії „боротьби двох культур”, вважаючи українську культуру за селянську. Але водночас він виступав за проведення політики українізації, бо це дозволить селянам „швидко зрозуміти ленінізм рідною мовою, щоб ми могли без лишніх труднощів будувати соціалізм”; водночас як член і голова комісій з українізації, підтримував курс будівництва „національної за формою і соціалістичної за змістом” української культури. Після смерті М. Скрипника і в період Голодомору В. Затонський став наркомом освіти. У 1933 р. він ініціював ухвалу про уніфікацію російської та української освітніх систем і написання спільних підручників, в українських школах збільшили кількість годин на вивчення російської мови, сприяв зміні правопису 1933 р.³³

За 1918–1928 рр. Академія здійснила важливу роботу для забезпечення переведення суспільства на українську мову. У 1926–1929 рр. вийшли три томи російсько-українського словника за редакцією С. Єфремова і А. Кримського, історичний словник у трьох томах (Е. К. Тимченко). Інститут наукової мови видав 15 термінологічних словників із запланованих 31. У Києві, Харкові та інших містах працювали мовознавці з філологічною освітою: Олена Курило, Всеволод Ганцов, Євген Тимченко, Агатангел Кримський, Борис Ткаченко, Сергій Смеречинський, Микола Сулима та ін. Одні з них приїжджали в Україну, окрилені проголошеною більшовиками перспективою розвитку української культури, дехто отримував освіту вже в Україні. За короткий час у складних економічних умовах мовознавці отримали результати теоретичних і прикладних досліджень з різних напрямів мовознавчого аналізу. Дослідники, які займалися лексикографією: В. Дубровський, О. Ізюмов, О. Курило, Н. Малеча,

³² У 1928 р. у склад керівництва АН увійшли представники партії та уряду: М. Попович, *Op. cit.*, с. 595.

³³ Г. Єфіменко, *Затонський Володимир Петрович* [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 3: Е-Й, редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України, Київ 2005. http://www.history.org.ua/?termin=Zatonsky_V [23.12.2017].

Є. Тимченко, А. Кримський та ін.; фонетикою: В. Ганцов, О. Курило, Є. Тимченко, О. Синявський; діалектологією: П. Гладкий, В. Дем'янчук, А. Кримський; стилістикою: О. Синявський, Б. Ткаченко; культурою мови: М. Гладкий, О. Курило; фразеологією М. Гладкий; орфографією: В. Ганцов, К. Голоскевич, В. Дем'янчук, А. Кримський, А. Ніковський; граматику: О. Курило; історією та теорією мовознавства: М. Грунський; термінознавством: О. Курило та ін.³⁴ Практично всі з них зазнали репресій, див. інформацію енциклопедії „Українська мова” (2000).

Всеволод Ганцов (1892–1979). Закінчив Петербурзький університет. Учень, О. Шахматова, 1919–1929 – науковий співробітник ВУАН. Праці з діалектології, історії української мови, діалектології, лексикографії: „Діалектологічна класифікація українських говорів” (1923), „Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку” (1923), „Діалектологічні межі на Чернігівщині” (1925), автор розділу „Фонетика” у проєкті українського правопису (1926). Редактор академічного „Російсько-українського словника” (1925–1929). Незаконно репресований в 1929–1946, 1949–1956.³⁵

Агатангел Кримський (1871–1942) – український сходознавець, славіст, літературознавець, фольклорист, етнограф, історик, перекладач, академік УАН з 1918 р. Неодмінний секретар УАН. Керівник Історично-філологічного відділу, директор Інституту української мови в 1921–1929 рр. Очоловав Комісію словника живої української літературної мови, Комісію історії української мови, Діалектологічну комісію. Незаконно репресований в 1941 р. Поліглот (володів майже 60 мовами). Автор близько 1000 праць: „Наша язикова скрута та спосіб зарадити лиху” (1918), „Про нашу літературну мову” (1918), „Про научність фонетичної правописи” (1927), „Нарис історії українського правопису до 1927 р.” (1929) та ін. праці. Незаконно репресований у 1941 р. Помер у 1942 р. в одному із таборів Караганди.³⁶

Олена Курило (1890–?). Навчалася у Львівському і Варшавському університетах. Працювала старшим науковим співробітником при ВУАН. Термінолог, граматист. Наукова спадщина: „Початкова граматика української мови” (ч. 1–2, 1918), „Російсько- український словник медичної термінології”, „Словник української фізичної термінології” (проєкт) – обидва в 1918 р.; „Словник хімічної термінології” (проєкт) (1923). Редактор „Словника української ботанічної номенклатури” (1927). Автор статей з діалектології, фольклористики, фонетики і фонології. Монографія „Уваги до сучасної української літературної мови” (1925). Безпідставно звинувачена як учасниця контрреволюційної

³⁴ Г. Мацюк, *До витоків соціолінгвістики...*, с. 257–322.

³⁵ М. Железняк, *Ганцов Всеволод Михайлович* [в:] *Українська мова: Енциклопедія*, редкол. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблик та ін., Київ 2000, с. 86.

³⁶ Й. Дзендзелівський, *Кримський Агатангел Юхимович* [в:] *Українська мова: Енциклопедія*, редкол. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблик та ін., Київ 2000, с. 261.

націоналістичної організації. Двічі заарештована, засуджена до 8 років таборів. Звільнена в 1946 р. Доля невідома.³⁷

Кость Німчинов (1898–1937). Професор, працював у Харківському університеті. Автор підручника „Український язык у минулому і тепер. Підручна книга до усвідомлення фактів українського языка” (1925), співавтор „Практичного російсько-українського словника” (1926), „Загального курсу української мови” (1929), „Підвищеного курсу української мови” (1929) та ін. Незаконно репресований.³⁸

Олекса Синявський (1887–1937). Закінчив Харківський університет. Працював професором Харківського Інституту освіти. Керівник Діалектологічної комісії ВУАН (1928), заввідділу діалектології Інституту мовознавства ВУАН з 1930 р. Праці з граматики, історичної та сучасної фонетики, з діалектології: „На синтаксичні теми” (1931), „Спроба звукової характеристики літературної української мови” (1929), „З української діалектології. (Про фонематичний принцип у діалектології)” (1929) та ін. У 1937 р. незаконно репресований і розстріляний.³⁹

Євген Тимченко (1866–1948). Український філолог, займався перекладами. Академік УАН з 1919 р., чл.-кор. АН СРСР з 1929 р. Навчався у Петербурзькому університеті, закінчив Київський університет. З 1919 р. викладав у Варшавському університеті. Один із організаторів ВУАН (1918), керівник Постійної комісії з підготовки історичного словника української мови. Співавтор і редактор „Історичного словника українського языка”. Автор „Української граматики для шкіл середніх” (1918), написав посібник для вишів „Курс історії українського языка. Вступ і фонетика” (1927) та ін. Зазнав переслідувань.⁴⁰

Розвиток мовознавчої теорії відбувався в ході обґрунтування опозицій: *народна мова – літературна мова, соціальне в мові – індивідуальне в мові*.⁴¹

Перша опозиція *народна мова – літературна мова* дозволила сформувати теоретичне підґрунтя нормування української літературної мови. Опозицію розкривали такі підходи у творенні літературного стандарту: народницький (ідеалізація етнографічно-селянського матеріалу), європеїзаторський (урахування норм освічених мовців); використання психолінгвістичних засад нормування („чуття мови” філолога); теорія норми (О. Курило, В. Ганцов, О. Синявський, С. Смерчинський, Є. Тимченко, Л. Булаховський, М. Сулима); теорія терміна (О. Курило).

Друга опозиція *соціальне в мові – індивідуальне в мові* розкривала розуміння суспільної природи мови. Дослідники обґрунтували соціальну природу мови

³⁷ О. Муромцева, *Курило Олена Борисівна* [в:] *Українська мова: Енциклопедія*, редкол. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблик та ін., Київ 2000, с. 266.

³⁸ О. Тараненко, *Німчинов Кость Тихонович* [в:] *Українська мова: ...*, с. 380.

³⁹ М. Жовтобрюх, *Синявський Олекса Наумович* [в:] *Українська мова: ...*, с. 551–552.

⁴⁰ Й. Дзендзелівський, *Тимченко Євген Костянтинович* [в:] *Українська мова: ...*, с. 632.

⁴¹ Г. Мацюк, *До витоків соціолінгвістики...*, с. 278–294.

(Л. Булаховський, М. Грунський); зміст понять *язик-мова, писана мова – усна мова* (М. Гладкий, О. Фінкель); ознаки фонем (О. Синявський, О. Курило); поглибили розуміння семантики слова (І. Любарський, О. Фінкель) та власної назви (О. Курило, В. Дем'янчук); формулювали пояснення з площини марксистсько-ленінського мовознавства (Н. Каганович).

Вийшли праці дидактичного змісту: для середніх шкіл з різними типами навчання (не тільки для учнів, але і для дорослих), для шкіл меншин (для російського, болгарського, єврейського населення), для філологічної освіти. Дослідження були різні за жанром: шкільна чи вишівська граматики, стаття, словник чи монографія.

Науковці формували характеристику мовних явищ з площини системно-структурного підходу до одиниць мови та порівняльно-історичного аналізу. Вперше отримані результати мали теоретичний і прикладний характер.

4. Політичні мотиви знищення української лінгвістичної науки шляхом дискредитації та репресій мовознавців

До 1930 р. вже відчувалися зміни у ставленні більшовиків до національного питання, а XVI з'їзд ВКП(б) в цьому році оголосив про небезпеку великодержавного російського шовінізму та націоналізму інших великих націй СРСР. Партійне керівництво заакцентувало на національному питанні через небезпеку “українського буржуазного націоналізму”: за ним постали всі ті досягнення в українцізації, які вдалося отримати. Почалося згортання культурного будівництва, яке здійснювалося під керівництвом комуністичої партії і мало сприяти побудові соціалізму.

У 1929–1930 рр. відбувся перший етап реорганізації академії, влада ліквідувала більшість мовних установ Історико-філологічного відділу. У 1930–1931 рр. влада провела другий етап реорганізації. Створено два відділи: природничо-технічних і соціально-економічних наук. Соціально-економічний відділ мав структуру: економічний цикл (8 кафедр, 3 інститути, 5 комісій), філософсько-соціальний цикл (5 кафедр, 6 комісій), історичний цикл (19 комісій, 3 кабінети, 1 музей), цикл літератури і мови (11 комісій, 1 інститут, 2 музеї).⁴² У 1931 р. створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інституцій на чолі із М. Скрипником.⁴³

У 30–х рр. XX ст. розпочалися репресії, яких зазнали понад 250 наукових співробітників ВУАН, у цьому складі найбільше учених-українознавців: 49 істориків, 15 археологів, 12 мистецтвознавців, 18 331 етнографів, 53 літе-

⁴² *Історія національної Академії наук України. 1918–1933: Науково-довідковий апарат*, упоряд. О. Колобов [та ін.], Київ 2002, с. 19–20.

⁴³ *Ibidem*.

ратурознавці і філологи, 29 правників, 29 економістів, однак це неповні дані, які стосуються лише ВУАН.⁴⁴

За інформацією О. Субтельного, із 85 лінгвістів ліквідовано 62 особи. Апогей терору був у 1937–1938 рр. Дати смерті засвідчують, що в 1937 р. загинули: Андрієвська Ольга Трохимівна (11.12.1937); Бузук Петро Опанасович (8.12.1937); Василевський Степан Іванович (14.11.1937); Гладкий Петро Дмитрович (2.12.1937); Грищенко Іван Якович (20.11.1937); Ізюмов Овсій Прокопович (грудень 1937); Йогансен Михайло Гервасійович (27.10.1937); Німчинов Кость Тихонович (15.02.1937); Синявський Олекса Наумович (24.10.1937); Солодкий Никанор Леонтійович (31.12.1937); Станіславський Микола Олексійович (23.10.1937); Сугак Марко Максимович (20.11.1937); Ткаченко Борис Данилович (23.12.1937); Трохименко Микола Федорович (3.11.1937).⁴⁵

Українське суспільство стало свідком процесу над вигаданою Спілкою визволення України (1929 р.) і засудженням 45-ти представників української інтелігенції, серед них і мовознавців; “чистки” у Всеукраїнській академії наук (з 1931 р.) шляхом цензури видань, закриття відділів, звинувачення в буржуазному націоналізмі; арештів істориків, представників не тільки „буржуазного націоналізму”, але і марксистів; знищення українських письменників (із 240 українських письменників 200 осіб репресовані)⁴⁶. Влада ліквідувала український театр, розстріляла усіх кобзарів (яких запросила на з'їзд до Харкова більше 130 осіб); знищила Українську автокефальну православну церкву та 170 000 українських націонал-комуністів, пов'язаних із українізацією.

У 1934 р. вийшов перший номер новоствореного журналу „Мовознавство”: з позицій “марксистського мовознавства” автори статей критикували вже отримані результати українських мовознавців. Дивись ці публікації: А. Хвиля „За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури”; „Резолюція комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті на доповідь т. Хвилі „Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї””, „Резолюція комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті в термінології”; С. Василевський. „Добити ворога”; П. Горецький „Націоналістичні перекручення в питанні українського словотвору”; Г. Сабалтир „Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації”; Л. Рак, С. Василевський „Спотворена історія мовознавства”. Другий номер журналу продовжив критику у статтях: П. Горецький, І. Кириченко. „Націоналістичне шкідництво в синтаксисі сучасної

⁴⁴ О. Гомотюк, *Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.)*, Київ 2007, с. 331.

⁴⁵ Г. Мацюк, *Прикладна соціолінгвістика: питання мовної політики*, Львів 2009, с. 119–136.

⁴⁶ М. Головатий, *Державна мова [в:] Малий етнополітологічний словник*, Київ 2015, с. 58.

української літературної мови”; Н. Ліперовська „Націоналізм в етимології”; Г. Сабалдир „Історія форм в націоналістичному висвітленні” та ін.⁴⁷

З 1930 р. розвиток освіти почав відбуватися в умовах обов’язкового вивчення російської мови, повної деукраїнізації політичного керівництва (відбулася на період 1936 р., у ньому не було не просто україномовних, але українців); індустріалізації і колективізації, що зумовили централізацію влади в Москві. Влада скоротила кількість шкіл; підірвала соціальну базу української національної ідеї, знищивши інтелігенцію (під час чисток) і селянство (голодомор 1932–1933 рр.).

Ці зміни формували вже інші перспективи: ідеологія в руках влади стала знаряддям ліквідації українського мовознавства; розвиток мовознавства продовжився вже після Другої світової війни; вказівка про радянську ідеологію в контексті мовознавчих праць зникла тільки після 1991 р., року розпаду СРСР.

Висновки:

1. Взаємодія ідеології, мови та мовознавства супроводжувалася політичними та законодавчими приписами, які здійснювали різні політичні актори.

2. Ідеологія національного державотворення за 1917–1922 рр. не тільки визначила увагу до української мови як державної, але вперше сформулювала потребу розвитку лінгвістичного знання про мову в Україні.

3. З 1922 р. по 1929 р. радянська ідеологія підтримала запит на формування мовознавчого знання в контексті українізації як вияву національної політики більшовиків. Одне із її завдань було пов’язане з розширенням функцій української мови для реалізації зв’язку пролетарів та селян в ім’я побудови соціалізму. Політика українізації мала різні рівні трактування: з боку її організаторів (Ленін, Сталін), партійних виконавців (Затонський, Скрипник) та суспільства, яке (як показали опубліковані архівні матеріали за останні роки) вже відчувало бездіяльність влади і загрозу українізації.

4. Лінгвістичне знання формували представники Всеукраїнської академії наук і викладачі університетів відповідно до вимог порівняльно-історичного та системно-структорного підходів до аналізу мовного матеріалу. До 1928 р. були створені праці з лексикографії, граматики, діалектології, культури мови, стилістики, фонетики та ін. напрямів аналізу.

5. Починаючи з 1929 р., українські мовознавці зазнали дискредитації і фізичного знищення, особливо в 1937–1938 рр.

Це був превентивний „хід” радянської влади для її централізації і знешкодження можливого українського супротиву.

⁴⁷ Г. Мацюк, *До витоків соціолінгвістики ...*, с. 331–346.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонюк О., *Етнополітика в Україні: історія і сучасний стан*, „Український історичний журнал”, № 4, 1999, с. 15–28.
- Головатий М., *Державна мова* [в:] *Малий етнополітологічний словник*, Київ 2015, с. 58.
- Гомотюк О., *Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. XIX – перша третина XX століття)*, Київ 2007.
- Даниленко В., *Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.*, Київ 2012.
- Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчёт*, Москва 1968.
- Енциклопедичний словник з державного управління*, Київ 2010.
- Єфіменко Г., *Затонський Володимир Петрович* [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 3: Е–Й, редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України, Київ 2005, http://www.history.org.ua/?termin=Zatonsky_V [23.12.2017].
- Затонський В., *Національна проблема на Україні*, Харків 1927.
- Історія національної Академії наук України. 1918–1933: Науково-довідковий апарат*, упоряд. О. Колобов [та ін.], Київ 2002.
- Кульчицький С., *Утворення СРСР: Нові погляди* [в:] „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць”, вип. 15, Львів 2006–2007, с. 684–699.
- Мацюк Г., *До витоків соціолінгвістики: соціологічний напрям у мовознавстві*, Львів 2008.
- Мацюк Г., *Прикладна соціолінгвістика: питання мовної політики*, Львів 2009.
- Національні відносини в Україні і XX століття. Збірник документів і матеріалів*, Київ 1994.
- Попович М., *Нарис історії культури України*, Київ 1998.
- Проект тезисов ЦК РКП(б) о политике на Украине* [в:] В. Ленин, *Неизвестные документы (1891-1922)*, <http://leninism.su/works/99-v-i-lenin-neizvestnye-dokumenty-1891-1922/3648-proekt-teziso-v-czk-rkpb-o-politike-na-ukraine.html> [22.12.2017].
- Скрипник М., *Статті і промови з національного пиатння*, упоряд. І. Кошелівець, Мюнхен 1974.
- Субтельний О., *Історія України*, <http://studentbooks.com.ua/content/view/447/49/1/3/> [22.12.2017].
- Українська мова: Енциклопедія*, редкол. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Заблук та ін., Київ 2000.

У статті розглянуто нові аспекти мовної ситуації та мовної політики зазначеного періоду. Автор досліджує: 1) політичний і законодавчий рівні вирішення мовного питання в контексті ідеології національного відродження в 1917–1922 рр.; 2) ідеологію радянського будівництва (з 1922 р.) й особливості українізації; 3) напрями мовознавчих досліджень і їхній розвиток, 4) політичні мотиви знищення української лінгвістичної науки шляхом дискредитації та репресій мовознавців.

Ключові слова: ідеологія національного відродження, радянська ідеологія, напрями аналізу, мовна ситуація, мовна політика

The Influence of Ideology on Language, Linguistics, and Linguists: Towards the Image of the Ukrainian Society in the First Three Decades of the Twentieth Century

The article provides insight into some new aspects of language situation and language policy of the period under discussion. The author examines 1) the political and legislative level of resolving the linguistic question in the context of national revival ideology in 1917–1922; 2) the ideology of Soviet construction (since 1922) and the distinctive features of Ukrainisation; 3) the directions of linguistic studies and their development; 4) the political motives behind the destruction of the Ukrainian linguistic science through discrediting and repressing linguists.

Key words: national revival ideology, the Soviet ideology, language, linguistics, lines of analysis, language situation, language policy

zgłoszenie artykułu: 30.06.2017 r.

przyjęcie artykułu do druku: 10.01.2018 r.